

PROGRESYVINĖ BALSŲ ASIMILIACIJA PIETINĖSE „DOUNININKŲ“ ŠNEKTOSE

P. SKIRMANTAS, A. GIRDENIS

Pietinių „dounininkų“¹ žodžio galo *i/ę, u/ø* opozicijos klausimas iki šiol tebėra toks neišspręstas, kad sunku būtų net pasakyti, kokių dėl jos esama nuomonių. Vis dėlto susidaro įspūdis, kad vieniems tyrinėtojams atrodo, jog tų šnektų galūniniai *i/ę, u/ø* yra visiškai sutapę (*i ę, ø*)², o kitiems, – jog tie balsiai, nors iš principo ir skiriasi, bet vartojami fakultatyviškai³.

Detalesnis tų šnektų (ypač Luokės, Papilės, Lauko Sodos ir Tryškių) stebėjimas, neinstrumentiniai testai ir fonologinė analizė parodė, kad nei absoliutaus galūninių *i/ę, u/ø* sutapimo, nei absoliučios jų vartojimo laisvės ten iš tikrųjų nėra. Visų pirma, tų balsių opozicijos po žemutinių ir vidutinių balsių atlieka distinktyvinę funkciją – diferencijuoja tokias minimaliausias poras, kaip *dvi* „avi“ *áve* „avė“, *nášli* „našlį“ *nášle* „našlė“, *sáki* „Šakį“ : *šáke* „šakė“; *šáke* „vári“ „varį“ *váre* „varė“, *karálo* „karalių (vns. gal.)“ : *karálu* „karalių (dgs. kilm.)“, *šáučø* (vns. gal.) : *šáuču* (dgs. kilm.)⁴. Visai aiškiai tie balsiai skiriasi poroje *krės* „(būs. l. 3a.) kris“ : *tris* „(dgs. gal.) tris“. Taigi pietiniai „dounininkai“ *i, u* ir *ę, ø* tam tikrais atvejais vartoja panašiai, kaip kiti šiaurės žemaičiai: jų siaurieji *i, u* gali visai dėsningai atstovauti senoviniams ilgiesiems aukštutinio pakilimo balsiams⁵.

Tačiau galūniniai pietinių „dounininkų“ *i, u* nėra sąlygoti vien kilmės: jie pasi- taiko ir tokiose galūnėse, kurios niekada nėra turėjusios ilgųjų aukštutinių balsių,

¹ T. y. „dounininkų“ telšiškių, esančių prie šiaurinės „dūnininkų“ ribos.

² Žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių dialektologija, V., 1966, p. 63 t. (pastabas dėl Luokės ir Tryškių šnektų žodžio galo).

³ Žr. tekstus iš Kaunatavos, Papilės ir Vismaldų chrestomatijoje „Lietuvių kalbos tarmės“ (V., 1970, p. 62, 80, 87 ir kt.).

⁴ Fonetinis skirtumas tarp tų formų nėra žymus, bet vis dėlto daugelis informantų jį suvokia. Skiria jas gal ne tiek pats galinis balsis, kiek prieš jį einančio priebalsio kokybė ir kirčiuotojo balsio ilgis: prieš *ę* priebalsis kietėlesnis ir kirčiuotas balsis ilgėlesnis; pats *ę* truputį daugiau redukuojamas, negu *i*. Tačiau fonologinei interpretacijai tas neturi reikšmės: *i/ę, u/ø* yra aiškiai skirtingos fonemos.

⁵ Galūninio* *-uñ* raidos klausimas sudėtingesnis, nes *i -u* jis yra viršęs tik daugiskaitos kilmininke. Vienaskaitos galininkas ir tariamosios nuosakos trečiasis asmuo šiaurės žemaičių (ir šiaurinių pietų žemaičių) tarmėje turi *-ø: súnø, lítø* „lietų“, *turietø/|tørietø* ir t. t.

ir, be to, kaitaliojasi tose pačiose morfemose su atitinkamais vidutinio pakilimo balsiais. Palyginkime šias žodžių poras⁶:

a) *-i/-ę ~ lk. -i* (bendratyje): *daliti dōrte* Pap, *grąžiti gōlīte* Trš, *grišti : gręište* Pap, *laikīti lākte* Pap, Trš, *nikti snēkte* LS, *būti bārte* Pap, Trš, LS, *pasīšūti pasisōkte* Pap, Trš, *pūsti šōste* Trš;

b) *-i/-ę ~ lk. i* (ne bendratyje): dgs. vard. *abdaužiti ābdeņkte* Pap, *diki dōrne* LS, *pastatīti pādērpēte* Pap, Trš, *sēptīni kētōrē* Trš, LS;

c) *-i/-ę ~ lk. ē*: vns. vard. *bjaurībi blāke* Trš, *gadīni bōlbe* Pap, LS; vns. kilm. *gadīnis blākes* LS, *pātalīnis pātēltes* LS; būt. k. l. 3 a. *pīli kāle* Pap, Trš, LS *sūtrīpi : sūdege* LS; vns. vard. *babūni : babōte* Trš; vns. kilm. *dūšis : tāšes* Trš, *gūnis dānes* (vardas) LS; būt. k. l. 3 a. *kūli mālē* Pap, LS, *pastūmi : pamāte* Trš;

d) *-i/-ę ~ lk. -ia* arba *-iaq*: (vns. vard.) *bažniči valdžē* LS, *pas-vaikēvīci : i-vāl-džē* LS;

e) *-i/-ę ~ lk. -io*: vns. kilm. *bažničis : kārves* Pap, *k“oplīčis : bōlbes* LS, *iš-kūol-ūki nu-dārgē* (pavardė) LS⁷;

f) *-i/-ę ~ lk. -e*: vns. vt. *atūostuogūsi : pėivūosē* LS, *biedākūsi* „Bėdakuose (vietovardis)“ *tr“ūbuōsē* Trš; vns. įn. *krīti šākē* LS;

g) *-u/ø ~ lk. -u*: es. l. 1a.: *nepažīstū pasēlksō* Trš, *pīkstū vērtō* Trš; būs. l. 2 a. *pasūdisu panēšō* Trš, *sakīsu sōksō* LS, *būsu bārsō* Pap, Trš, *pūsu svērsō* Trš; *šūsu kālsō* Trš;

Net paviršutiniškai peržvelgus pavyzdžius, aiškiai matyti, kad tarp *i* ir *ę*, *u* ir *ø* visais šiais atvejais yra papildomosios distribucijos santykis: *i*, *u* vartojami po aukštutinių balsių *ę*, *ø* – po žemutinių ir vidutinių, – kitaip sakant, galiniai nežemutiniai balsiai gauna prieš juos einančių balsių aukštutinį pakilimą. Taigi pietinėse „dounininkų“ šnektose neabejotinai egzistuoja progresyvinė balsių asimiliacija.

Tą progresyvinę asimiliaciją sukelia ne tik ilgieji *i*, *ū*, bet ir kitos kilmės aukštutiniai balsiai. Dažniausiai toks būna pirmasis dvigarsių *in*, *im*, *un*, *um* sandas, plg.: bendr. *jīmti rēmtē* Pap, Trš, LS, *rīnti kālte* Pap, dgs. vard. *kerštingi kārštē* Pap, bendr. *stūmti kālte* Pap, Trš, būs. l. 3 a. *stūmsu ārsō* LS ir t. t., bet skolinuose *i*, *u* galimas ir kitose pozicijose, plg. *albūsi : verēkē* (vardai) LS, *berūti jėnē* (vardai) Pap ir kt.

Veikia ta asimiliacija ne vien galūnių balsius. Aukštutinis balsis yra linkęs asimiliuoti visus po jo einančius tolesnių skiemenų nežemutinius balsius, jei tik tarp pastarųjų nėra kitų balsių – susidaro savotiška asimiliacijų grandinė, plg. *galliciji ānglejē* LS, *ižgini : gėnē* Trš, Pap, *išmiri (nūmiri) : mėrē* Pap, Trš, LS, *išviri (sūviri)*

⁶ Pavyzdžiai rinkti iš magnetofono įrašų, darytų Papilėje (Pap), Tryškiuose (Trš) ir Lauko Sodoje (LS).

⁷ Papilėje ir Tryškiuose būtų *iš-kūolūke*, *nu-dārgē*.

vėrę Trš, LS, užgimi gėmę Trš, v^oðkitiji áustreję Trš, LS. Asimiliuojami ir vieni patys šakniniai balsiai: *ilip lėp Pap, sūkiš kėš Trš, vskups LS* (plg. mažeikiškių *viskops*). Pasitaikę gerokai ir tokių atvejų, kur aukštutinis balsis (dažniausiai priesagos) galūnę asimiliuoja progresyviškai, o prieš save einantį balsį – regresyviškai⁸, pvz.: *aplunkiti : lonkáu LS, pasijūdinti : es. 1. 3 a. pasijóden Pap⁹, krikštíti krėkštėi Pap (: krėkštėi Trš, LS)*. Sporadiškai kartais asimiliuojami ir dvibalsiai *ei, ou*, pvz., Tryškiuose sakoma tik *nėštėis* „neštis“, *dərbōu* „darbui“, o šalia *vitėis* „vytis“, *virōu* retkarčiais pasakoma ir *vitjis, virūų*.

Fonologiškai progresyvinę balsių asimiliaciją reikėtų interpretuoti kaip *i/ę, u/ø* opozicijų neutralizaciją po aukštutinių balsių, nes, kaip matome iš lentelės, aiški fonologinė opozicija yra tik po žemutinių balsių. Vis dėlto tokia išvada būtų

Balsis	Pozicija	Po neaukštutinių (<i>a, e, ø, ę</i> tipo) balsių	Po aukštutinių (<i>i, u</i> tipo) balsių
		+	+
	ę	+	
		+	+
	ø	+	

kiek skubota, nes kokybiniai *i, u* niuansai nėra dar pakankamai ištirti. Kad *i, u* vartojami vietoj laukiamų *ę, ø* tikrai yra aukštutiniai, abejoti beveik netenka. Tačiau bent kai kuriose tyrinėtose šnektose (pvz., Lauko Sodos, Žarėnų) galūniniai *i, u*, atsiradę dėl aukštutinių balsių įtakos, kokybiškai, atrodo, šiek tiek skiriasi nuo *i, u*, kilusių iš atitinkamų ilgųjų¹⁰. Vis dėlto vietomis (ypač Tryškių apylinkėse) tasai skirtumas yra praktiškai nebeapčiuopiamas, taigi iš esmės neutralizuotas.

Tiksliau progresyvinę asimiliaciją lokalizuoti nebuvo mėginta. Apytikrį jos arealą rodo tikta vietos, kuriose rinkta medžiaga. Papilės, Lauko Sodos, Tryškių šnektos buvo išsamiai tiriamos vietoje, pastebėtas tas reiškinys dar Rūdupiuose (Telšių raj.),

⁸ Kaip ir visi telšiškiai, pietiniai „dounininkai“ turi regresyvinę balsių asimiliaciją, pvz.: *kinis, kėne, kėñōu, klini Trš* arba *rūdis, rōdze: rōdžūų, rūdi Pap*.

⁹ Papilėniskiai *ę, ø, e, a* ilgina ir prieš galinį ilgąjį skiemenį (V. Vitkausko liudijimu, neturin-tį „nukeltinio“ kirčio), pvz.: tōrem „turime“, *vėšta*. „višta“, *žėnuom* „žinome“ ir t. t.

¹⁰ Pavyzdžiui, formoje *vūokiti* „vokiet“ *i* atrodo truputiuką siaurėlesnis, negu bendratyje *mūokiti*; lyg minkštėlesnis ir pirmojo žodžio *t*.

Žarėnuose (Telšių raj.)¹¹. Nuosekli progresyvinė asimiliacija atspindėjo ir magnetofono įrašė iš Luokės (tiksliau – Barvydžių kaimo)¹². Taigi yra pagrindo spėti, kad progresyvinė balsių asimiliacija egzistuoja visu pietų žemaičių („dūnininkų“) paribiu. Gali tas reiškinys būti paplitęs ir į pietus nuo tos ribos (t. y. „dūnininkų“ teritorijoje)¹³, ir į šiaurę. Vilčių išvesti tikslį jo izofoną beveik nėra: perėjimas nuo *i* į aiškų *e* yra tolydus, nediskretiškas, o objektyviai nustatyti nediskretiškų reiškinų ribas yra neįvykdomas uždavinys¹⁴.

Kaip ir kodėl kalbamosiose šnektose progresyvinė asimiliacija atsirado, pasakyti nelengva. Vis dėlto rytinių „dūnininkų“ (telšiškių) vokalizme yra reiškinų, leidžiančių tą asimiliaciją bent iš dalies suvokti ir paaiškinti. Pirmiausia ją gali sąlygoti tas, kad „dūnininkų“ tarmėje balsių uždaramas-atvirumas ir pakilimas labai priklauso nuo gretimų balsių pakilimo. Sakysim, net „dūnininkų“ *a* tokiuose žodžiuose, kaip *sakis*, *sākū(n)* „saku“, yra daug uždaresnis ir daug aukštesnio pakilimo (t. y. panašesnis į *æ*), negu žodžiuose *sakā* ir *sakā*. Taigi čia turime neabejotiną regresyvinę akomodaciją. Nesunkiai pastebima ir analogiška progresyvinė akomodacija: žodžių *šakā*, *bāltā* galūnėje skamba grynas atviras *a*, o žodžių *brėkā* „toks vežimas“ *šėltā* galūnėje – gana uždaras balsis, kiek primenąs rusų *ə* (girdėti lyg *brėkə́*, *šėltə́*). Dar siauresnis *a* tariamas tokiuose žodžiuose, kaip *mirtā* „Mirta (kalės vardas)“, *kirkā* „kirtiklis“, *virgā* „Virga (vardas)“. Balsis *e* irgi skirtingai tariamas, pavyzdžiui, žodžiuose *pāmēs* ir *imēs*: pastarasis žodis skamba beveik kaip *imēs*. Vadinas, šiaurės žemaičių telšiškių balsių atvirumas-uždaramas ir pakilimas lyg „užprogramuojamas“ visam žodžiui taip, kad, jį tariant, prasižiojimo ir liežuvio pakilimo laipsnis nuo pradžios iki galo liktų maždaug tas pats¹⁵. Akstinu tam išlyginimui galėjo būti regresyvinė asimiliacija, bene pirmoji ėmus „programuoti“ prasižiojimą ir pakilimą. Kartą atsiradęs, toks „programavimas“ turėjo transformuoti visą artikuliacinę bazę ir tapti tarties norma iš esmės visiems balsiams ir visoms pozicijoms. Kur saugumo zonos¹⁶ tarp balsių buvo

¹¹ Žr. G. Birkantienė, Žarėnų tarmės fonetika, Diplominis darbas, V., 1970, § 23, 24 ir 25 (rankraštis VVU Lituanistikos skaitlykloje).

¹² Įrašė Vilniaus universiteto lituanistė E. Borusevičiūtė 1970 m. gruodžio mėn.

¹³ Taip manyti leistų tas faktas, kad ir šiaurės vakarų „dūnininkų“ tyrinėtojai iki šiol nebuvo pastebėję tikrai toje tarmėje egzistuojančios galūninių *i/e*, *u/o* opozicijos. Pastebėti ją galėjo kluodyti, rodos, tik progresyvinė asimiliacija, suardanti paprastą ryšį tarp balsio pakilimo ir kilmės.

¹⁴ Kad reiškinys iš tikrųjų nėra diskretiškas, matyti jau vien iš to, kad net ir pačioje „dūnininkų“ šiaurėje, Mažeikių apylinkėse *e*, *o* po aukštutinių balsių yra gerokai uždaresnis, negu kitose pozicijose, plg.: *litg*: *skōstę*, *pūtę*: *bārtę*.

¹⁵ Todėl, suprantama, tame areale būtų beprasmiška taikyti mokyklose Jurkonio ir Sirtauto siūlomą skiemenių nustatyti būdą (žr. I. Jurkonis, V. Sirtautas, Lietuvių kalbos vadovėlis IV klasei, K., 1971, p. 145 ir 215 t.).

¹⁶ Dėl termino žr. A. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, М., 1960, p. 70 t.

ryškios ir griežtai apibrėžtos, tikrų asimiliacinių pakitimų neįvykdo – atsirado tik naujų alofonų; kur saugumo zonos buvo siauros ir neapibrėžtos, gretimų pakilimų balsiai turėjo bent tam tikrais atvejais visiškai supanašėti. O, kaip minėta anksčiau, pietinių „dounininkų“ nekirčiuoti *i* ir *e*, *u* ir *o* kaip tik mažai tesiskiria, saugumo zona tarp jų yra be galo siaura. Be to, pakilimo „programavimą“ galėjo teigiamai paveikti ir galūnių redukcija. Redukuodamiesi balsiai neišvengiamai praranda dalį savo kokybinio apibrėžtumo ir todėl lengviau pasiduoda įvairiems fonetinės aplinkos poveikiams. Todėl reikia manyti, kad progresyvinė galūnių balsių asimiliacija yra pirminė – šaknies balsių asimiliacija laikytina vėlesniu pakilimo „programavimo“ ir išlyginimo apibendrinimu¹⁷.

Funkcinių atžvilgiu progresyvinė balsių asimiliacija gerokai skiriasi nuo regresyvinės. Regresyvinė asimiliacija padidina kalbos distinktyvines galimybes, nes iš anksto signalizuoja, koks yra galūnėje balsis (aukštutinis ir neaukštutinis) ir tuo būdu padeda lengviau skirti formas, kurias diferencijuoja neryškios redukuotos galūnės (pvz., tokias, kaip mažiekiškių vns. kilm. *kēne* „lizdo“ ir vns. gal. *kīni* „lizdą“). Progresyvinė asimiliacija, priešingai, tas galimybes mažina, nes faktiškai panaikina skirtumą tarp atskirų gramatinių formų¹⁸. Vis dėlto esminė abiejų asimiliacijos tipų funkcija yra ta pati: ir regresyvinė, ir progresyvinė asimiliacija atlieka kulminatyvinę ir delimitatyvinę funkciją – cementuoja žodį į vieną autonominę visumą ir atskiria jį nuo kitų kalbos srauto žodžių¹⁹. Tą pačią funkciją atlieka ir minėtas kitų balsių pakilimo „programavimas“²⁰.

Kad tokių papildomų žodžio cementavimo priemonių susiformavo būtent šiaurės žemaičiuose, visai suprantama. Daugelis tos tarmės žodžių sakinyje būna iš esmės atoninėje (enklitinėje) padėtyje ir kulminatyvinį kirtį jame gauna tik vienas kitas ypatingai akcentuojamas žodis. Kirtis tokioje tarmėje cementuojamo vaidmens beveik nebegali atlikti ir pasidaro reikalingas kitų fonetinių priemonių (šiuo atveju – balsių asimiliacijos) paramos.

¹⁷ Pažymėtina, kad tas „programavimas“ ima reikšti savus dėsningumus ir plačiau. Pavyzdžiui, pietiniame „dounininkų“ pakraštyje kartkartėmis jau pasakoma *vāges* „vagys“, *dālgēs* „dalgis“, *mārgē* „Margi“ ar net *tēltō* „tiltų“. Tuo pačiu, tur būt, aiškintini ir atviri šaknies balsiai mažiekiškių žodžiuose *lēdēkā* „lydeka“, *krotēne* „krūtinė“ ir kt. (kitokį aiškinimą žr. „Kalbotyra“, XIV, 1966, p. 71).

¹⁸ Tokių formų, tiesa, nėra daug, nes beveik visi pietiniai „dounininkai“ yra išlaikę galūninių *e* (pvz., tokiose formose, kaip tryškiečių *kēne* „kinio, migio“ ar *kātes* „(dgs. vard.) katės“).

¹⁹ Plg. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos istorinė gramatika, V., 1968, p. 24 t. – Tą funkciją atlieka ir savotiška priebalsių minkštumo distribucija prieš *e*, *e* tipo balsius (žr. Baltistica VII(1), 1971, p. 24).

²⁰ Tad tipologiniu ir funkciniu atžvilgiu visi tie reiškiniai labai primena sinharmonizmą, būdingą, pavyzdžiui, tiurkų kalboms (plg., pvz., Paul Gardé, L'accent, Paris, 1968, p. 62 t.t.).

ПРОГРЕССИВНАЯ АССИМИЛЯЦИЯ В ЮЖНЫХ ГОВОРАХ ЖЕМАЙТСКОГО НАРЕЧИЯ „ДОУНИНИНКАЙ“

Резюме

В южных говорах жемайтского наречия „доунининкай“ наблюдается прогрессивная ассимиляция гласных среднего и верхнего подъема. В окончаниях (иногда и в корневых морфемах) этих говоров после гласных верхнего подъема (типа \tilde{i} , \tilde{u}) вместо ожидаемых e , o появляются гласные i , u , ср.: *liti* „идти (о дожде)“ : *árte* „пахать“, *būti* „быть“ *rāstie* „найти“, *būti* „(он) был бы“ : *rāsto* „(он) нашел бы“.

В статье дается описание и фонологическая интерпретация этого явления.